

РОЗДІЛ 1 УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 811.161.2'373.7

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.24.1.1>

ДОБРО І ЗЛО В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ: КОГНІТИВНО-МЕТАФОРИЧНІ МОДЕЛІ

GOOD AND EVIL IN THE UKRAINIAN IDIOMS: THE METHOD OF COGNITIVE METAPHOR

Артеменко Г.С.,

orcid.org/0000-0002-3303-6814

кандидат філологічних наук,

асистент кафедри історії та культури української мови
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Статтю присвячено дослідженню фразеологізмів у когнітивно-лінгвальному аспекті. Свійкі одиниці репрезентовано як виразники стереотипних мовно-мисленневих способів пізнання та вербалізації пізнаного.

Дослідження здійснено у руслі теорії концептуальних метафор Дж.Лакоффа: фразеологізми представлено як результати метафоричного переосмислення концептуального референта через концептуальний корелят.

Концептуальну метафору вважаємо способом мислення та моделлю механізму творення мовних одиниць, зокрема й фразеологізмів.

У статті проаналізовано фразеологізми із загальним значенням добра і зла в аспекті їх когнітивно-метафоричного моделювання. Вважаємо, що аналіз цієї семантичної групи фразеологізмів відображає загальні тенденції концептуально-метафоричного моделювання стійких одиниць, оскільки добро і зло є одвічними аксіологічними орієнтирами, навколо яких відбувається осмислення дійсності.

Встановлено, що використання *добра* і *зла* як концептуальних корелятів завжди зумовлене концептуальним референтом із доброю чи поганою характеристикою.

Добро та зло як концептуальні референти представлені численними фразеологічними метафоричними моделями. Зокрема, однією з поширених в українській фразеології антагоністичних моделей є Бог (Христос, Мати Божя) – добро, а чорт (нечиста сила, біс, дідько) – зло. Крім того, частотними є концептуально-метафоричні репрезентації добра та зла через частини тіла людини (за конкретною частиною тіла може бути закріплена позитивна чи негативна конотація), окремих тварин (використання усталеної позитивної чи негативної риси поведінки як уособлення добра чи зла), погодних явищ, окремих предметів. Представлення добра чи зла через явища простору чи часу систематичного вияву не має і присутній лише у поодиноких фразеологізмах.

Когнітивно-метафоричний метод моделювання фразеологізмів представлено як один із найбільш вдалих способів логізації взаємозв'язку зовнішня форма – семантика фразеологізму.

Ключові слова: пізнання, модель, когнітивна метафора, концептуальний корелят, концептуальний референт, когнітивно-метафорична модель фразеологізму.

The article is devoted to the cognitive-linguistic study of idioms. Ukrainian idioms are represented as stereotypical language and cognitive models. The article presents the analysis of Ukrainian phraseological units in terms of the relationship of lingual and mental factors in the formation of stable units.

The study was based on the theory of conceptual metaphors by J. Lakoff: idioms are represented as the results of a metaphorical reinterpretation of a conceptual referent through a conceptual correlate.

Conceptual metaphor is considered to be a way of thinking and a model of the language units (idioms) creation.

The article analyzes idioms with the general meaning of good and evil in terms of their cognitive-metaphorical modeling. The analysis of this semantic group of idioms represents the general conceptual-metaphorical models of Ukrainian idioms, because good and evil are eternal axiological landmarks.

The use of good and evil as target concept / domain is always determined by a source concept / domain with a good or bad features.

Good and evil as source concept / domain are represented by numerous conceptual-metaphorical models of Ukrainian idioms. In particular, one of the common models is "God (Christ, Mother of God) = good", and "the devil = evil".

It is established that source concept / domains of good and evil in Ukrainian idioms are parts of the human body (a specific part of the body can be assigned a positive or negative connotation), animals (use of an established positive or negative trait of behavior as the personification of good or evil), weather phenomena. The representation of good or evil through the phenomena of space or time does not have a systematic manifestation in Ukrainian idioms.

The typical conceptual-metaphorical models of the interrelations between semantics and form, as well as individual components of the holistic external form of phraseological units have been singled out.

Key words: cognition, model, cognitive metaphor, target concept / domain, source concept / domain, the model of cognitive metaphor.

Постановка проблеми. У сучасному українському мовознавстві продовжує розвиватися напрям логіко-лінгвістичних досліджень в аспекті вивчення логічної основи пізнавально-мовних та мисленнєво-мовленнєвих процесів. Одним з аспектів таких досліджень є вивчення процесів утворення фразеологізмів, тобто співвідношення їх форми і семантики як результату пізнання, осмислення та вербалізації інформації про навколишню дійсність.

Фразеологізми є своєрідним логіко-лінгвістичним феноменом: на основі логічних мисленнєвих операцій відбувається закріплення семантики за формою, скомпонованою з різних, часто семантично неузгоджуваних компонентів. Дослідження моделей взаємозв'язку змісту та форми фразеологізмів покликане відобразити стереотипи осмислення та номінації дійсності людиною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Доречним для аналізу логіко-стереотипних відношень, що виникають під час формування фразеологізму, вважаємо один із найчастіше використовуваних у сучасній фразеології методів когнітивного моделювання – методу концептуальної метафори, започаткованої Дж. Лакоффом: „Згідно з теорією концептуальної метафори за метафорою як фактом мови і мовлення стоїть метафора як когнітивний механізм, призначений для оброблення інформації про абстрактні, такі, що перцептивно не сприймаються, об'єкти шляхом їх порівняння з об'єктами конкретними, що мають перцептивну основу” [2, с. 3].

Загалом когнітивно-лінгвістичне тлумачення метафори пов'язане із її виведенням за межі художнього прийому чи явища суто лінгвістичного і ототожнення із способом мислення, підсвідомого пізнання та переосмислення нового на основі вже набутого досвіду, оскільки, за твердженням основоположника цієї теорії Дж. Лакоффа, „основна функція метафори полягає у тому, щоб забезпечувати часткове розуміння одного виду досвіду на основі іншого” [3, с. 182], а „основа концептуальних метафор полягає в кореляціях між сутностями на основі нашого досвіду” [3, с. 184]. Тобто, концептуальна метафора – це „використання знака однієї концептуальної сфери на позначення складника іншої” [5, с. 101].

Фразеологія у трактуванні когнітивістів – це спосіб репрезентації знань, одна із складних

ментальних структур представлення світового знання, які Дж. Лакофф назвав ідеальними когнітивними моделями. Таке тлумачення фразеологізму пов'язане з аналізом регулярного використання в мові „однієї концептуальної сфери на позначення іншої: перша кваліфікується як донорська (сфера джерела), а інша – як реципієнтна (сфера мішені)” [4, с. 41], що у фразеології спрямовано на пошук зв'язку між буквальним і цілісним значенням стійкої одиниці, семантикою окремого компонента і семантикою виразу.

Загалом для когнітивного моделювання вільновживаний еквівалент фразеологізму (його наявність чи відсутність) і буквальне значення компонентів зовнішньої форми є дуже важливими, адже компоненти фразеологізму створюють його зовнішню форму не випадково, а відповідно до стереотипних уявлень того чи іншого народу про світ і взаємозв'язки між його складниками.

Співвідношення між буквальним та фразеологічним значенням стійкої структури відображає типізовані зв'язки між компонентами зовнішньої форми та елементами семантики фразеологізму.

Механізм концептуальної метафори на основі таких стереотипних зв'язків пояснюють як „взаємодію цільового та вихідного концептів чи доменів. Цільовий концепт / домен (target concept / domain), осмислений через метафору, є концептуальним референтом. Вихідний концепт / домен (source concept / domain), який порівнюємо із цільовим, є концептуальним корелятом. При порівнянні референта з корелятом відбувається перехресне картування” [1, с. 3], тобто своєрідне змішування. Варто зазначити, що попри різний переклад термінів Дж. Лакоффа в українській науковій літературі, вважаємо наведені тут С. Жаботинською еквівалентні терміни найбільш доцільними та вдалимими.

Слідом за Дж. Лакоффом, А. Ланглотц трактує концептуальний корелят як буквальне значення фразеологізму, а концептуальний референт – як значення фразеологізму (зовнішня форма – названий фразеологізмом фрагмент дійсності) [1, с. 66]. Взаємозв'язок між цими двома сферами – зона перехресного картування – демонструє особливості світосприйняття та фіксації знань носіями мови, тобто через фразеологічні стереотипи розкриває логічні схеми поєднання мисленнєвих операцій з мовними.

Картування (змішування базових знань та структур референта й корелята) не будується кожного разу за новим зразком, а проходить автоматично, на рівні підсвідомості людини за наявними в ній схемами. Це дає змогу науковцям вважати метафору (у її когнітивному тлумаченні) способом мислення та вважати її моделлю механізму творення мовних одиниць.

Постановка завдання. Мета роботи – подати когнітивно-метафоричні моделі фразеологізмів із семантикою добра і зла та проаналізувати результати такого моделювання як відображення узагальнених схем вербалізації фразеологізмами інформації про дійсність. Актуальність такого дослідження полягає у виокремленні на прикладі фразеологізмів із загальним значенням добра та зла когнітивних метафор – логічних моделей зв'язку часто алогічної зовнішньої форми і цілісної семантики фразеологізму.

Виклад основного матеріалу. Одним із одвічних протиставлень, навколо якого відбувається ціннісна і пізнавальна орієнтація людини у світі, є добро і зло. Зазначимо, що в контексті аксіологічного протиставлення добра та зла розуміємо ці слова такому значенні: *добро* – „1. Усе позитивне в житті людей, що відповідає їх інтересам, бажанням, мріям; благо; протилежне лиху, зло” [6, с. 323]; характеристика *добрий* – „1. Який доброзичливо, приязно, чуйно ставиться до людей; доброзичливий; протилежне лихий, поганий. 3. Який приносить добро, задоволення, радість” [6, с. 321–322]; *добре* – „1. Присл. до добрий; протилежне погано” [6, с. 321], а також *зло, злий* як їх антоніми. Загалом у „Словнику фразеологізмів української мови” фіксуємо 131 фразеологізм, семантика яких безпосередньо пов'язана з виявами добра чи зла).

В українській фразеології набагато частіше фіксуємо добро та зло як референти, аніж кореляти – очевидно, це відображає тяжіння до називання стійкими одиницями злих чи добрих реалій, а не номінації чого-небудь як доброго чи злого.

Використання *добра* і *зла* як концептуальних корелятів (компонентів зовнішньої форми фразеологізму) завжди зумовлене концептуальним референтом із доброю чи поганою характеристикою (при цьому *добро* поєднане переважно із заперечною часткою *і*, відповідно, вказує на негативну характеристику референта): *зганяти (згонити) / зігнати злість (зло, досаду, серце і т. ін.)* на когось – „мститися не тому, хто викликав роздратування, невдоволення, гнів, а кому-небудь іншому” [5, с. 260], *луснути зі злості (з серця)* – „дуже розсердитися” [5, с. 357], *лиха (нещаслива)*

годинонька – „уживається як вигук при вираженні душевних страждань, переживань і т. ін.” [5, с. 153], *не вартій (не варт) доброго (путнього) слова* – „1. Який втратив свою цінність, перестав цікавити кого-небудь, не заслуговує на чию-небудь увагу. 2. Дуже поганий, непривабливий” [5, с. 52], *у добрі руки* – „до надійної, дбайливої людини, до хазяїна” [5, с. 624], *не з добра* – „через важкі умови, несприятливі життєві обставини” [5, с. 210].

Добро та зло як концептуальні референти фразеологізмів представлені такими фразеологічними метафоричними моделями:

1) Бог = добро: *іди собі з Богом* – „форма прощання з побажанням благополуччя, успіху, щастя і т. ін.” [5, с. 275], *мати Христа у душі (в серці)* – „бути справедливим, милосердним, порядним, доброзичливим і т. ін.” [5, с. 379], *не мати Бога в душі* – бути жорстоким, бездушним, несправедливим і т. ін.” [5, с. 379], *дай Боже (Бог, Господи)* – „уживається для вираження побажання кому-небудь чогось доброго” [5, с. 186], *крий Боже (Господи, Матір Божя, Мати Божя і т. ін.)* – „уживається для вираження застереження від чого-небудь лихого, поганого, небажаного” [5, с. 313];

2) чорт = зло: *лиха (бісова, вража) личина* – „недобра, підступна і т. ін. людина або інша істота” [5, с. 340], *іди [собі] до чорта (до біса, до дідька, під три чорти і т. ін.)* – „уживається для вираження злості, обурення, незадоволення, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь” [5, с. 170];

3) людина = тварина (формування цієї анімалістичної метафори відбувається на субординаторному рівні із конкретизацією тварини): *зла людина = вовк: вовче гніздо (кубло)* – „місце зосередження, притулок антигромадських або аморальних, злочинних елементів” [5, с. 150], *вовк в овечій шкурі* – „лицемірна людина, яка під маскою доброзичливості приховує злі наміри” [5, с. 119]; *зла людина = змія: відігрівати змію (гадюку) біля (коло) [свого] серця (за пазухою)* – „виявляти турботу, піклуватися про того, хто згодом віддячить злом” [5, с. 100], *підколодна (потайна) гадюка (гадина)* – „підступна, зловмисна людина” [5, с. 145];

4) серце = почуття (не обов'язково добрі, позитивні): *з серцем* – „сердито, з гнівом, зі злістю” [5, с. 643], *без серця* – „1. Жорстокий, безжалісний. 3. Не гніваючись або без злості” [5, с. 643], *добиратися/добратися до серця (до душі)* – „3. Лестошами, догоджаннями, вихваляннями і т. ін. добиватися від когось доброго ставлення, уваги; підлещуватися” [5, с. 210], *мати серце* – „1. Бути чуйним, добрим,

доброзичливим, порядним і т. ін. 2. Бути незадоволеним ким-чим-небудь. Ображатися, гніватися, сердитися на кого-небудь” [5, с. 377];

5) камінь = зло: *держати камінь за пазухою* – „приховувати злобу, ненависть до кого-небудь, бути готовим зробити прикрість комусь, вчинити помсту над кимось” [5, с. 193], *камінь у город* – „недоброзичливий натяк кому-небудь” [5, с. 286], *камінь за пазухою* – „хто-небудь вороже настроєний проти когось, нещирий, лицемірний, з лихими, недобрими намірами” [5, с. 286];

6) мати щось = бути якимось: *мати м'яке серце* – „бути добрим, поступливим, лагідним” [5, с. 374], *мати серце* – „бути чуйним, добрим, доброзичливим, порядним і т. ін.” [5, с. 377], *не мати душі* – „бути непорядним, недоброзичливим, жорстоким” [5, с. 379];

7) грошові відносини = відносини між людьми: *відплачувати (віддавати) / відплатити (віддати) сторницею* – „1. Дуже щедро віддячувати за добрі справи. 2. Жорстоко мстити за заподіяне зло” [5, с. 104], *сплатити борг (борги)* – „1. Віддячити кому-небудь за щось хороше або за добре ставлення до себе. 2. Помститися кому-небудь за вчинене зло, неприємність” [5, с. 682];

8) погодні явища = відносини між людьми: *відтанути (відійти) серцем (душею)* – „перестати сердитися, гніватися, ображати кого-небудь. Стати добрішим, чуйнішим” [5, с. 107], *лід тане* = налагоджуються теплі, добрі стосунки [5, с. 343], *яким вітром* – „уживається для вираження доброзичливого здивування, радості з нагоди несподіваного приходу, прибуття кого-небудь” [5, с. 113], *холодом дихати* – „бути занадто суворим у поведженні з ким-небудь; виражати надмірну суворість, недоброзичливість” [5, с. 201];

9) м'який = добрий: *розм'якло (пом'яшало) серце* – „хто-небудь розчулився, став добрим, лагідним” [5, с. 640], *мати м'яке серце* – „бути добрим, поступливим, лагідним” [5, с. 374], *м'який серцем* – „добрий, доброзичливий, лагідний” [5, с. 413];

10) вогонь = зло: *вогнем (полум'ям, пеклом і т. ін.) дихати* – „дуже сердитися, гніватися, виявляти недоброзичливість до когось” [5, с. 200], *впіймати (піймати, спіймати, зловити, застукати і т. ін.) на гарячому* – „викрити кого-небудь, підстерігши його на місці злочину або на чомусь осудливому, протизаконному і т. ін.” [5, с. 128];

11) зло є гострим: *точити язика* – „недоброзичливо висловлюватися про когось, лихословити на чийсь адресу” [5, с. 718], *гострити (точити, нагострювати) ніж (меч, сокиру)* – „виношувати якісь недобрі наміри щодо когось, чогось; замишляти щось” [5, с. 164], *колоти очима* – „уважно

розглядати, підозріло, недоброзичливо” [5, с. 305];

12) негативна емоція = динаміка, рух, застосування сили. Для вираження незадоволення, злості, роздратування з приводу чогось, обурення, як недобре побажання комусь використовують фразеологізми *щоб [крізь землю] провалитися* [5, с. 572], *хай (нехай) поб'є морока* [5, с. 408], *йди [собі] до чорта (до біса, до дідька, під три чорти і т. ін.)* [5, с. 275], *йди на всі чотири вітри (на чотири боки)* [5, с. 275], *бодай побила лиха [та нещаслива] година* [5, с. 152].

13) окремі частини тіла людини мають негативну конотацію (добро через частини тіла не виявляється). Злість може бути виражена:

– зубами: *вишкірвати (шкірити, щирити) зуби* – „3. Злісно накидатися на кого-, що-небудь, виступати проти когось, чогось” [5, с. 94], *клацати зубами* – „2. Вороже, недоброзичливо ставитися до кого-небудь” [5, с. 300], *мати зуби* – „бути незадоволеним, затаїти злість проти когось” [5, с. 373], *потрапити (попасти, попаситися і т. ін.) на [гострі (голодні)] зуби* – „стати об'єктом лихослів'я, пліток” [5, с. 551];

– очима: *метати очима* – „сердито, зі злістю дивитися” [5, с. 386], *очі блиснули [гнівом]* – „хтось глянув дуже сердито, суворо, зі злістю і т. ін.” [5, с. 475], *блмнути очима (оком)* – „глянути на кого-небудь недоброзичливо” [5, с. 33], *аж іскри з очей сиплються (лять, скачуть і т. ін.)* – „уживається для підкреслення чийогось гніву, обурення, злості і т.ін.” [5, с. 276].

Орієнтаційна метаформа як основа як представлення добра чи зла через явища простору чи часу систематичного вияву не має і присутній лише у поодиноких фразеологізмах (наприклад, *йди [собі] на всі чотири вітри (на всі чотири боки)* [5, с. 275] як вияв просторово-горизонтальної орієнтації та *земля не приймає* [5, с. 263] як уособлення вертикалі верх – низ через протиставлення неба і землі, а також виражає семантику часу через смерть як етап життя людини).

Семантична архітектоніка фразеологізмів із компонентами *добро / зло* організована навколо цих понять (добрий / злий характер, добре / зле побажання, добрі / злі стосунки тощо), а структура залежить від названого фразеологізмом фрагмента дійсності (об'єкта, дії, ознаки). Фразеологічна конотація цих стійких одиниць особливо різко виявлена в негативних прокльонах (їх набагато більше) та позитивних побажаннях.

Прагматично-оцінна характеристика фразеологізмів із компонентами *добро / зло* зумовлена семантикою виразу і є яскраво негативною (таких більшість) або яскраво позитивною. Винятком

є одиниці *сплатити борги* [5, с. 682], *мати серце* [5, с. 377] які в своїй семантичній структурі зберігають обидва антонімічні значення, а залежно від контексту можуть набувати позитивного чи негативного забарвлення.

Висновки. Концептуальна метафора як метод моделювання фразеологізму увиразнює стерео-

типи, якими живе нація, якими вона керується під час освоєння дійсності. Більше того, такі метафори дають змогу простежити логічні механізми утворення фразеологізмів різного ступеня алогічності, тобто ті мисленнєві схеми, на основі яких для одного конкретного денотата (наприклад, для вияву добра чи зла) існують різноманітні моделі його номінації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Langlotz A. *Idiomatic Creativity: A Cognitive-Linguistic Model of Idiom-Representation and Idiom Variation in English*. Amsterdam-Philadelphia, 2006. 325 p.
2. Жаботинская С. А. Концептуальная метафора: процедура анализа для множественных данных. *Актуальні проблеми менталінгвістики* : збірник статей за матеріалами VII Міжнародної конференції. Черкаси : Ант, 2011. С. 3–6.
3. Лакофф Дж. Джонсон М. *Метафори, котрими ми живем*. М. : Едиториал УРСС, 2004. 256 с.
4. Селіванова О. *Нариси з української фразеології (психогногнітивний та етнокультурний аспекти)*. К.–Черкаси : Брама, 2004. 276 с.
5. *Словник фразеологізмів української мови*. К. : Наук. думка, 2003. 1104 с.
6. *Словник української мови* : в 11 т. К. : Наук. думка, 1970 – 1980.

УДК 811.161.2'373'38:821.161.2'06-3

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.24.1.2>

СЕМАНТИКО-ЕСТЕТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ПОРІВНЯНЬ У ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ОКСАНИ ЗАБУЖКО

SEMANTIC AND AESTHETIC PARAMETERS OF COMPARISONS IN POETRY DISCOURSE OF OKSANA ZABUZHKO

Бабій І.М.,

orcid.org/0000-0002-1568-7920

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри загального мовознавства і слов'янських мов

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Кузьма Д.Ф.,

orcid.org/0000-0003-0842-7183

студентка II курсу магістратури факультету філології і журналістики

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Проблема вивчення системи образотворення в художніх текстах здавна цікавила дослідників і сьогодні залишається актуальною в сучасній лінгвістиці. Поетична мова характеризується великою кількістю образних засобів. Їх виявлення та аналіз дозволяють науковцям виділити й описати прикметні риси ідіостилі письменника. Предмет нашого дослідження – корпус порівнянь, виокремлених у поезії відомої української письменниці Оксани Забужко. Цікавою і самобутньою є система образотворення творів письменниці. Відсутність ґрунтовних наукових розвідок про порівняння в поезії Оксани Забужко, про ідіостиль авторки зумовлює актуальність нашого дослідження. Мета статті – проаналізувати семантику та особливості функціонування порівнянь у поезії Оксани Забужко, виявити та описати прикметні риси ідіостилі письменниці. Для реалізації зазначеної мети поставлено такі завдання: а) виявити порівняння; б) описати семантику об'єктів порівняння; в) розглянути структурно-граматичне вираження порівняльних конструкцій; г) схарактеризувати їх естетичне навантаження.

Порівняння – важливий характеристичний засіб художнього зображення у поезії Оксани Забужко, де вони виконують емоційно-експресивну та оцінну роль. У поетичному доробку простежено активне вживання порівнянь авторкою. З погляду формально-граматичного вираження виявлено численну групу сполучникових порівнянь та їх значну перевагу над безсполучниковими. У результаті здійсненого аналізу в поезії Оксани Забужко виокремлено різноманітні за семантикою об'єкти порівняльних конструкцій. Найчастіше ними виступають назви людей, предметів, абстрактних понять (назв якостей, властивостей і под.), тварин, рослин. Незвичними об'єктами порівнянь в аналізованій поезії є назви фінансів, грошей, біблійні назви. У поетичній творчості Оксани Забужко виокремлено